

У редакцію надійшли нові книги

Клепка С. Ф. Конспекти з філософії освіти / С. Ф. Клепка – Полтава : ПОІППО, 2007. – 328 с.

Здійснено критичний аналіз монографії відомого українського філософа освіти С.Ф. Клепка "Конспекти з філософії освіти". Виокремлено найважливіші питання реформування української освіти, порушені в монографії: наскільки освітні системи відповідають можливостям людської природи і як вони здатні її поліпшувати; як освіта визначається умовами соціально-економічного життя і культури та яким є її зворотний вплив на якість суспільства.

Осуществлен критический анализ монографии известного украинского философа образования С.Ф. Клепка "Конспекты по философии образования". Выделено наиболее важные вопросы реформирования украинской системы образования, рассматриваемые в монографии: насколько образовательные системы соответствуют возможностям человеческой природы и как они способны ее улучшить; как просвещение определяется условиями социально-экономической жизни и культуры и каково его обратное влияние на качество общества.

Paper presents critical analysis of monograph of famous Ukrainian philosopher of education S.Klepka "Conspectus In Philosophy of Education". The most important considered in monograph questions of the Ukrainian education reformation are defined. How much educational systems fit to the possibilities of human nature and are able to improve it; for what extension is education determined by social and economical life and culture and what kind of feedback influence on the quality of society it has.

ОСВІТА: УКРАЇНА І СВІТ. ДУМКИ З ПРИВОДУ ПРОЧИТАННЯ "КОНСПЕКТІВ З ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ"

В. М. Помогайбо

Корінною основою активного існування держави є якість її освіти. Під активним існуванням держави звичайно розуміється те, що її поважають, що вона здатна впливати на хід світової політики, спроможна забезпечити достойний рівень життя своїм громадянам. Така держава не може бути придатком інших країн – джерелом сировини, робочої сили або ринків збуту продукції. Чи існує активно наша держава сьогодні, а якщо ні, то чи буде вона існувати активно в майбутньому? Який сучасний рівень української освіти?

Якщо ситуація в нашій країні, і перш за все в освіті, не зміниться найближчим часом, ми втрачимо право називатися культурною державою і ризикуємо пере-творитися на суспільство йолопів та тупиць. Щоб переконатися, що це так, досить поглянути навкруги, прислухатися, про що говорять наші діти, ким та чим захоплюються, як себе поведуть? Значна частина молоді (як хлопців, так і дівчат; як студентів, у тому числі і майбутніх учителів, так і школярів) вживає найгрубішу нецензурну лайку. І це нас не тільки не турбує, а навіть не дивує. А чому ж дивуватися? Адже діти беруть приклад із нас, із того, що вони бачать на телеекрані, із поведінки політиків, "народних" депутатів і взагалі старших. Загальний рівень культури в Україні нині різко знизився.

А ми все ще продовжуємо втішати себе тим, що наша система освіти та виховання одна з кращих у світі, бо ж наші спеціалісти та вчені дуже цінуються на Заході. Цінуються – це правда. Тисячі кращих із них емігрували за кордон і успішно там працюють. Однак, це зовсім не означає, що наша освіта краща у світі. Це свідчить лише про те, що й український народ породжує здібних та працьовитих людей, які реалізують себе всупереч будь-якому рівню освіти.

"У мене не було аку-аку. А якби й було? Все одно. Адже я не знав, що це таке, а отже, навряд, чи зміг би ним скористатися" [1, с. 141]. Так говорив відомий норвезький учений, мандрівник та письменник Т. Хєрдал про магічні засоби аборигенів острова Пасхи. Разюче схожа ситуація в нашій освіті. Чіткої програми реформування української освіти все ще немає. Та якби й була, ми поки що не здатні її втілити в життя. Ті окремі заходи, здійснені в освіті протягом останніх 10-15 років буцімто з метою її поліпшення, є звичайним макіяжем і результатів не дали. Це – 12-бальна система оцінювання знань школярів, а також внутрішнє, а тепер так зване зовнішнє незалежне оцінювання.

Ця ситуація нагадує безглуздий консиліум лікарів біля ліжка тяжко хворого, якому потрібна термінова допомога, про те, за якою системою вимірювати температуру його тіла – за Цельсієм, Фаренгейтом чи Реомюром? Цікаво, що фінська освіта користується взагалі 3-бальною системою оцінювання знань, і дай Боже нам такий рівень життя, який вони мають. Крім того, Фінляндія має найвищий у світі індекс технологічного розвитку, який визначається процентом її громадян, що працюють у сфері науки і високих технологій та активно користуються Інтернетом.

Звернемо увагу на – зовнішнє незалежне оцінювання випускників шкіл. У нашій сучасній державі незалежне тестування в принципі неможливе, тим більше, якщо воно здійснюється на місцях, у регіонах. І яке ж воно зовнішнє, якщо здійснюється в ряді місцевих шкіл? Дійсне зовнішнє і незалежне тестування при вступі до вищих навчальних закладів є у ряді розвинених країн. Наприклад, в Ізраїлі діє єдиний, незалежний від освітніх структур Ізраїльський центр тестування та оцінювання [2]. Крім того, їхні тести визначають не рівень залишкових знань з окремих навчальних предметів, а придатність до тієї чи іншої майбутньої спеціальності.

Ці та інші питання знов і знов порушує відомий український філософ і педагог С. Ф. Клепко у своїй черговій монографії "Конспекти з філософії освіти" [3]. Хто ця людина? Чому цей вчений піклується про українську освіту? Чи варто прислухатися до його міркувань? Чи здатен він порадити щось путнє? На всі ці запитання можна дати лише позитивні та ствердні відповіді. Судить самі.

Сергій Федорович Клепко – доктор філософських наук, проректор з наукової роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського. Крім того, він – консультант освітніх проектів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Світового банку, Міжнародного фонду "Відродження". Сергій Клепко – головний редактор журналу "Постметодика", а також переможець конкурсу "Педагогічна публіцистика року – 2007" у номінації "Освітня політика" та лауреат громадської премії Всеукраїнської експертної мережі "Експерт року – 2006" у галузі освіти.

Науковий доробок філософа складає майже 200 публікацій з проблем освіти, серед яких 7 монографій: "Інтегративна освіта і поліморфізм знання" (1998) [4], "Есе з філософії освіти" (1998) [5], "To the best solution in education" ("До кращого рішення в освіті") (2002) [6], "Наукова робота і управління знаннями" (2005) [7], "Філософія освіти в європейському контексті" (2006) [8], "Конспекти з філософії освіти" (2007) [3] та "Модернізаційні процеси в сучасній освіті" [9].

Оскільки названі публікації видані обмеженими тиражами, зацікавлені можуть скласти про них уявлення на підставі досить змістовних рецензій [10-15].

Отже, чергова монографія С. Ф. Клепка. Вона досить об'ємна (420 с., до того ж великого формату), а називається "Конспекти...". Чому? Доцільність саме такої назви автор пояснює у передмові. "Конспекти необхідні нам як засіб подолання нашого незнання про освіту у людиновимірних масштабах, як чесне зізнання в неможливості концептуалізувати черговим метаповіданням феномен освіти людини, яка, за своєю природою, є сутнісно неконцептуальною" [3, с. 10].

Автор презентує свою монографію як розширене видання книги "Есе з філософії освіти" [5] та продовження книги "Інтегративна освіта та поліморфізм знання" [4]. Порівняно з останньою, у "Конспектах з філософії освіти" висвітлено соціокультурний та філософсько-антропологічний виміри освіти, тобто "з'ясовується питання, наскільки освітні системи відповідають можливостям людської природи і як вони здатні її поліпшувати, як

освіта визначається умовами соціально-економічного життя і культури та яким є її зворотній вплив на якість суспільства" [3, с. 10].

Появу цієї монографії Сергій Федорович завдячує сприянню численних фахівців, а особливо вчителів-практиків, які "стимулювали авторські пошуки стосовно стану освіти і суспільства відверти ми і незручними питаннями, яких намагаються уникати у багатьох наукових текстах" [3, с. 11].

"Конспекти з філософії освіти" складаються із 6 розділів: 1. Проект; 2. Метод; 3. Проекція культури на освіту; 4. Освіта у напрямі до ноосфери; 5. Іпостасі інтеграції; 6. Технології влади і освіта.

Ще і ще раз перегортаю сторінки книги, читаю заголовки розділів, підрозділів, тем, параграфів. Знову і знов перечитую виділені мною місця. Яке громаддя інформації та порушених проблем, цитування сотень і сотень авторів, густе плетиво перехресних посилань! Хіба це конспекти? Це – енциклопедія з філософії освіти. Чому ж тоді автор назвав свою працю конспектами? І тут я згадав про притаманне Сергію Федоровичу витончене почуття гумору.

На самому початку монографії, у розділі "Проект", автор висловлює жаль з приводу того, що у всій масі сучасної педагогічної літератури, як теоретичної, так і прикладної, бракує опису мети та завдань освіти. За таких обставин уся діяльність, якою зайняті педагоги – створення навчальних планів, програм, підручників, посібників, навчально-методичних засобів, здійснення навчально-виховного процесу, спроби реформувати освіту – позбавлена сенсу. Це одне й те ж, що будувати залізницю у навманя вибраному напрямку – можливо десь попереду і трапиться якийсь населений пункт. Передумову усвідомлення мети та завдань освіти С. Ф. Клепко бачить у розумінні природи людини та суті її культури. Виходячи з цього, він стверджує, що загальною метою освіти та виховання є формування людини, здатної розуміти інших людей та їхню культуру, а також спілкуватися і взаємодіяти з ними.

Сучасний етап розвитку людської цивілізації характеризується досить швидким темпом, тому нам потрібна така "освіта, яка була б спроможна забезпечити вищу швидкість здобуття знань порівняно із швидкістю суспільних змін" [3, с. 26]. Насправді ж наша освіта загрузла у трясовині непорядкованої навчально-наукової інформації. Сучасний школяр мусить запам'ятовувати велику кількість несуттєвих та непотрібних у майбутньому знань на зразок того, що стра-

вихід дощового черв'яка може утворювати волю, рот аскариди оточений трьома губами і т.д. і т.п. Дуже влучно з цього приводу висловився відомий французький письменник та філософ А. де Сент-Екзюпері: "Не пропонуйте дітям готові формули, формули – пусте, збагатіть їх образами та картинами, які показують зв'язки. Не обтяжуйте дітей мертвим тягарем фактів, навчіть їх прийомам та способам, які допоможуть їм досягти" [16, с. 94]. Для забезпечення цих умов С. Ф. Клепко наголошує на необхідності "розробки і впровадження інтегративної освіти, яка спрямовує навчальний процес на оволодіння учнями основними технологіями для життя – технологіями виробництва, знакових систем, влади і особистісного розвитку" [3, с. 27].

Сучасний освітньо-виховний процес повинен бути спроможним сформувати цілісну людину, здатну осмислити себе та досягти своєї мети в житті. Для здійснення цього завдання починати потрібно з упорядкування хаосу у свідомості людини, спричиненого низкою факторів: відсутністю уявлення про вплив на неї життєвого середовища; переповненням свідомості переконаннями, які заважають побачити реальну дійсність; втратою віри у те, що організація власної розумової діяльності спроможна змінити життєве середовище тощо. Такий хаос починається зі школи і продовжує зростати у вищих навчальних закладах, бо одержувані там знання часто застарілі, не відповідають сучасній науковій картині світу. Ба більше, у окремих, до того ж рекомєнтованих МОНМСУ підручниках, наявні не тільки граматичні помилки, а й наукові нісенітниці. Наприклад, у посібнику для студентів вищих навчальних закладів "Основи системної біології" [17] на стор. 258 читаємо: "Наймооторніші у світі істоти ... – кальмари, восьминоги й каракатиці. Рухаються вони подібно до ракет, набираючи ротом воду й із силою виштовхуючи її крізь анальний отвір". Але ж навіть школяр 8-го класу знає, що рух цих тварин здійснюється за допомогою мантийної порожнини, а не системи травлення. І це – лише одна з наукових неохайностей згаданого підручника.

Яка ж система освіти здатна подолати хаос у людині? На думку численних західних педагогів – це спроможна зробити так звана постсучасна освіта (подібно до постмодернізму). Вона "полягає не в тому, що відкидається структура і зміст сучасної освіти .., але в тому, як структурується навчання і який його зміст дозволяє вирішити найбільш ефективно завдання розвитку людського потенціалу" [3, с. 57]. Однією з форм постсучас-

ної освіти є інтегративна освіта, яка, на думку автора монографії, найбільш придатна для нашої країни. Принцип інтегративної освіти полягає в організації хаосу сучасних знань з метою підвищення ефективності їх здобуття та використання.

У розділі "Метод" автор переконує читача у суттєвому значенні філософії для вирішення сучасних педагогічних проблем. Він пише: "Філософія починається там, де закінчуються очевидні речі і постають граничні питання. В цьому сенсі освіта і виховання – найбільш сприятливий ґрунт для філософських роздумів, бо все, що напрацьовано в цій галузі знання, може бути поставлене під сумнів, ніщо не є абсолютною істиною" [3, с. 62].

Філософія освіти – це не конкретні поради педагогам, а скоріше певний спосіб педагогічного мислення. Таке, не зв'язане стереотипами мислення дозволить вирішити найголовнішу із освітніх проблем – як протягом обмеженого начального часу опанувати необхідні знання, уміння та навички?

Автор закликає спрямувати освіту та виховання обличчям до повсякденності – практично готувати молоду людину до життя у реальному світі. Тут не допоможуть вкраплення "зв'язків із життям" у традиційні дисципліни, довгі "правдиві" курси історії і т. п. Необхідно з дитинства починати знайомити людину з реальними повсякденного життя, не сподіваючись на "та це все якось буде", бо життя показує, що "не буде".

Третій розділ монографії називається "Проекція культури на освіту". У ньому філософ перш за все намагається з'ясувати, що ж таке національне виховання та яке воно у сучасній Україні? Він застерігає: не слід шукати засоби майбутнього процвітання держави у нашому минулому – там їх немає. Там – поразки і гіркота втрат, відставання від сусідів, грабницькі напади, внутрішній розбрат і зрада. Необхідно завжди пам'ятати це. Засоби зростання держави треба шукати у реальному сьогоденні, беручи до уваги сучасний менталітет українських громадян.

Автор висловлює своє бачення проблеми української мови в Україні. Він закликає не абсолютизувати це питання, адже у нас безліч нагальних проблем, які дійсно загрожують самому існуванню нашої держави і перш за все відсталість у всьому. До того ж Україна завжди була багатомовною та полікультурною. Щоб переконатись у цьому, досить уважно "погортати" нашу історію. До того ж, коли визначається цінність людини, то не в мові справа, а в її поглядах та компетентності. Для сучасної української освіти

найважливішим є навчити людину бачити, думати, зрозуміло говорити і писати, мати здоровий глузд, знати, що треба робити сьогодні, щоб захистити наше завтра.

У сучасній українській освіті спостерігаємо хибну тенденцію усунення контролю знань та змагання між учнями, аналізу невдач учнів, щоб не травмувати їх. Але ж реальне життя зовсім не таке – воно полягає у постійному змаганні, де без контролю та аналізу помилок не обійтись. Кого ж тоді готує наша освіта? Недоростків, безпорадних у реальному житті, не підготовлених до злетів і поразок, які через вимушену бездіяльність вдаються до різноманітних деструктивних форм поведінки та способів існування?

Нині модними стали слова "гуманізм", "гуманізація", "гуманітаризація", але не кожний із нас усвідомлює значення цих понять. Автор монографії чітко висловлюється стосовно цього: "Гуманітаризація освіти потребує розробки відповідних педагогічних технологій і методик, які мають базуватися на антитехнократичних тенденціях. Такі методики пропонуються називати постметодиками. Гуманітаризація має здійснюватися не як процес позбавлення змісту освіти точних, природничо-математичних дисциплін, а насичення їх у школі відповідним філософським, естетичним, гуманітарним змістом" [3, с. 158].

У наступному розділі "Освіта у напрямі до ноосфери" С. Ф. Клепко намагається з'ясувати, які властивості повинна мати українська освіта, щоб гармонізувати взаємозв'язки між людиною та біосферою і, таким чином, закласти основи формування ноосфери – нового еволюційного стану біосфери, коли розумна творча діяльність людини стане вирішальним фактором її розвитку. Така діяльність людини можлива лише за умови, коли вона буде здобувати знання не з книг, а переважно з довкілля – з неба, землі, лісу, поля, річки, з рослин, тварин, населених пунктів, тобто вивчати самі предмети і явища, а не тільки чужі спостереження та свідчення про них.

Тут автор знову закликає критично ставитися до нашого власного менталітету, наших традицій, історії: "...відповідальність за нинішній стан України потрібно покласти на них [традиції – В. Помогайбо]: якщо вони є такими досконалими, то чого маємо те, що маємо; якщо ж вони утворюють неповну систему, то чим треба її доповнити, щоб народ України позбавлявся своїх вад" [3, с. 180–181]. Це безпосередньо пов'язано з рівнем екологічної та технологічної культури в нашій державі, з українським небезпечним для здоров'я людини екологічним

станом України, який продовжує погіршуватись.

"Така ситуація обумовлює розробку ноосферної філософії освіти, тобто філософії, яка оптимістично визнає розумну діяльність людини як вирішальний фактор розвитку біосфери та перетворення її в ноосферу, коли світ сприймається таким, який ми здатні своїм мисленням перетворювати у кращий. Іншої філософії, спроможної розвивати інтелектуальний потенціал суспільства з однаковою успішністю для багатих і бідних, ми не віднайдемо. Для бідної України бракує саме філософії такого успішного чину", – стверджує С. Ф. Клепка [3, с. 185].

П'ятий розділ "Конспектів з філософії совіти" розкриває потенціал "одного з чинників випереджувального розвитку освіти – її інтегративності – та засад його здійснення" [3, с. 241]. Принцип інтеграції в освіті полягає в організації навчальної інформації з метою її ущільнення. Ущільнення знань – це процес трансформації певного фрагмента навчального матеріалу таким чином, щоб на засвоєння його витрачалось менше часу, але щоб він надавав еквівалентні знання та уміння. При цьому широкого застосування набувають малюнки, піктограми, символи, вправно користуватися якими сприятиме ретельніше вивчення математики, а особливо геометрії, а також достатнє оволодіння комп'ютерними технологіями.

Інтегративну систему освіти можна сформувати лише за умови усвідомлення голографічної природи процесу навчання, яку вперше детально дослідив С. Ф. Клепка. Він також створив голографічну модель освіти, основними структурними елементами якої є три "хвилі" – предметна, опорна та комунікативна. Предметна "хвиля" є ланцюгом сприймання інформації спостерігачем безпосередньо від об'єктів (предметів та явищ реального світу). Засвоєння інформації суб'єктом навчання за допомогою тексту (підручників, аудиторних занять тощо) складає опорну "хвилю". І нарешті, комунікативна "хвиля" є сукупністю способів спілкування у процесі навчання (лекції, семінари, лабораторні заняття, дистанційна освіта тощо). [3, с. 271-276]. Детальніше з цим надзвичайно цікавим і плідним поглядом на процес навчання можна ознайомитись у монографії С. Ф. Клепка "Інтегративна освіта і поліморфізм знання" [4].

Автор доводить, що результативність навчання та виховання залежить від гармонійної інтеграції цих трьох освітніх "хвиль". Абсолютизація ролі однієї з

"хвиль" зведе нанівець усі очікувані сподівання.

Голографічна модель освіти дає змогу виявити недоліки здійснюваної інтеграції знань, яка полягає лише у перетасуванні одиниць інформації, у перетворенні звичайних навчальних дисциплін на інтегровані. Головна мета інтеграції – створення системи освіти на принципі доповнюваності. В такій системі, залежно від конкретної навчальної ситуації та мети, має панувати гармонійна взаємодія "принципів монізму і плюралізму, системності і асистемності, логіки – інтуїції, точності – невизначеності, центричності – ацентричності, алгоритму – парадоксу, нарешті, монокультурності – полікультурності у здобуванні особистісного знання" [3, с. 279].

У останньому розділі "Технології влади і освіта" автор розглядає найболючіше питання українського сьогодення: як розірвати зачароване коло "аморальне суспільство – неморальна держава – неетичний бізнес – неморальне моральне виховання у школі і сім'ї – аморальне суспільство"? [3, с. 394]. І знову єдина надія на освіту, бо з неї все починається – і мораль, і порядок, і сучасні технології, і якісний добробут громадян, і повага інших держав.

Щоб розірвати це ганебне коло, необхідно ввести в систему освіти новий для нас компонент – громадянську освіту, яка покликана формувати громадянські чесноти населення, передусім молоді. Обнадійливим є те, що в українській освіті розпочалося засвоєння ідей і технологій громадянської освіти, розроблених західними педагогами.

Громадянська освіта навчає, "як бути вільним і захищати власні інтереси у стосунках із державою" [3, с. 340]. Стосунки громадянина та держави мають бути партнерськими і відповідальними. Громадянська освіта повинна надавати людині конкретні практичні знання, а не змушувати її зубрити абстрактні юридичні правила.

На думку С. Ф. Клепка, громадянська освіта в українській школі вже має певне ідейне та дидактичне забезпечення. Однак поки що бракує чіткого уявлення про те, якою повинна бути така освіта у вищих навчальних закладах нашої держави.

На завершення хочу відмітити високоякісне поліграфічне виконання монографії. Вельми зручним для читача є розташування посилань внизу кожної сторінки. Книга легко читається, бо мова ведеться від першої особи, серйозні питання супроводжуються ненав'язливим гумором автора.

Прискіпливий читач цієї статті може зауважити: "А де ж недоліки монографії? Такого не буває, щоб все було лише добре!". Не буду сперечатись, бо за бажання можна знайти недоліки і в "Моні Лізі" – і були такі, що знаходили. Є недоліки і в "Конспектах з філософії освіти". Найзначнішим із них, на мою думку, є "засилля" спеціальних філософських термінів та понять, що пересічного педагога введе у розпач. Однак не варто забувати, що наукова монографія з філософії не може обійтись без відповідної термінології. До того ж більшість філософських понять не має українських чи російських аналогів, і їх довелося б довго пояснювати. З цієї дилеми можна дуже просто вийти – попросити автора видати справжні конспекти з філософії освіти, які б мали невеликий обсяг і були придатні для сприймання нашим педагогічним загалом.

13. Помогайбо В. М. Прагнучи бездоганності / В. М. Помогайбо // *Управління освітою*. – 2002. – №1. – С. 14.

14. Помогайбо В. М. Тільки освічені вільні / В. М. Помогайбо // *Управління освітою*. – 2001. – №12. – С. 11.

15. Помогайбо В. М. Філософія освіти в європейському контексті / В. М. Помогайбо // *Управління освітою*. – 2008 – № 14. – С. 14–16.

16. Сент-Екзюпери А. Цитадель / Пер. с франц. / А. Сент-Екзюпери. – М.: АСТ, 2006. – 558 с.

17. Околітенко Н. І. Основи системної біології / Н. І. Околітенко, Д. М. Гродзинський. – Київ: Либідь, 2005. – 360 с.

Стаття надійшла в редакцію 20.04.10 ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Хейердал Т. В поюках рая. Аку-аку / Пер. с норвеж. / Т. Хейердал. – М.: Мысль, 1971. – 431 с.

2. Вступительный психометрический экзамен в университеты: Информационная брошюра. – Иерусалим: ИЦЭО, 2002. – 178 с.

3. Клепко С. Ф. Конспекти з філософії освіти / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2007. – 420 с.

4. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання / С. Ф. Клепко. – Київ-Полтава-Харків: ПОІПОПП, 1998. – 360 с.

5. Клепко С. Ф. Есе з філософії освіти / С. Ф. Клепко. – Луганськ: Осіріс, 1998. – 116 с.

6. Klerko Serhiy. To the best solution in education / Serhiy Klerko. – Poltava: INSET, 2002. – 44 p.

7. Клепко С. Ф. Наукова робота і управління знаннями: Навчальний посібник / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2005. – 201 с.

8. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2007. – 328 с.

9. Клепко С. Ф. Модернізаційні процеси в сучасній освіті / С. Ф. Клепко. – Київ: Шкільний світ, 2008. – 120 с.

10. Култаєва М. Д. Архітектоніка змісту освіти / М. Д. Култаєва // *Сучасність*. – 1999. – №4. – С. 155–158.

11. Помогайбо В. М. Філософія освіти третього тисячоліття / В. М. Помогайбо // *Директор школи*. – 2000. – №38 (134). – С. 8–9.

12. Помогайбо В. М. Філософія освіти третього тисячоліття / В. М. Помогайбо // *Шлях освіти*. – 2001. – №2. – С. 28, 40, 47, 55.